

Часова і просторова інтерпретація лексики слов'янських діалектів: сторінками монографії професора Януша Сятковського

Нова книга відомого славіста і полоніста професора Януша Сятковського¹ є континуацією пошуків автором прийомів поглибленого опрацювання лексики сучасних слов'янських діалектів у просторовій і часовій перспективах. Нове дослідження Я. Сятковського становить логічне продовження його численних попередніх студій², які постали значною мірою з багаторічного досвіду роботи автора в OLA, насамперед досвіду етимологічного та історико-словотвірного аналізу лексики слов'янських діалектів, що зумовлено необхідністю її передкартографічної інтерпретації. Адже презентувати на карті все розмаїття формальних особливостей лексики – завдання, яке технічно виконати не можливо. Тому саме глибокий передкартографічний аналіз уможливило об'єднання багатьох формально відмінних номінативних одиниць до узагальнених словоформ – *інваріанта*, що робить реальним картографування, а відтак – виявлення лексичних і словотвірних протиставлень у континуумі, окреслення ареалів різної величини, зокрема мікроареалів та одиничних явищ. Двопланове представлення в атласі діалектного матеріалу – у формі індексу (де наведено у фонетичному записі вихідні автентичні форми, зафіксовані в діалектах) і у формі карти (на якій матеріал відтворено в морфологічному узагальненні) – виявилось методологічно єдиноприйнятним розв'язанням проблеми точного збереження діалектних даних і картографічного експлікування, завжди супроводжуваного деяким узагальненням структури і значення мовних одиниць.

Лінгвістична карта як специфічна форма організації та презентації діалектного матеріалу відтворює мовні одиниці лише одного часового зрізу – моменту експлорації діалектних даних – і не подає інформації про часову ретроспективу (не містить відомостей про етимологію та фіксації в писемних пам'ятках попередніх епох), не вказує на джерела іншомовних впливів; водночас обмеження первісного джерела діалектних свідчень визначеною мережею населених пунктів, неможливість сягнути поза її межі, а також незначні технічні можливості карти, – усе це стримує вичерпне відтворення багатопланового структурного варіювання мовних одиниць у досліджуваному континуумі, у нашому випадку – у просторі всієї Славії. Наведені об'єктивні

¹ J. Siatkowski, *Słowiańskie nazwy części ciała w historii i dialektach*, Warszawa: Uniwersytet Warszawski, 2012, 355 s., mapy.

² Див. його монографії: *Studia nad wpływami obcymi w Ogólnosłowiańskim atlasie językowym* (Warszawa 2004), *Słowiańskie nazwy wykonawców zawodów w historii i dialektach* (Warszawa 2005) та численні статті, присвячені часовій і просторовій інтерпретації назв окремих реалій у слов'янських діалектах.

обставини створення лінгвістичних карт спонукають дослідників насамперед до продовження поглибленого вивчення матеріалів, представлених на картах, а також зумовлюють вихід за емпіричний простір карти, актуалізуючи залучення різноманітних додаткових джерел мовної інформації.

Для рецензованої праці Я. Сятковського первісною базою мовних даних слугували матеріали 9-го тому *Загальнослов'янського лінгвістичного атласу*³ (далі – ЗЛА–9); це лексика на позначення частин тіла у слов'янських діалектах, яку зафіксовано в 853 населених пунктах, визначених мережею атласу, і представлено у транскрипції (збережено особливості фонетики, акцентуації та, за необхідності, прокоментовано граматичні та функційні особливості, зокрема підкреслено архаїчний чи інноваційний характер словоформ); такі індекси вихідних діалектних даних у ЗЛА–9 подано перед кожною картою, що є традицією в цьому проекті.

Завдання дослідження автор визначив як

[...] podanie szczegółowego komentarza do materiałów przedstawionych w Atlasie, na który tam nie było miejsca. Dokładniej przedstawiono tu zarówno etymologię omawianych nazw z uwzględnieniem różnic interpretacyjnych [...], jak i dokładniej omówiono budowę morfologiczną wyrazów oraz źródła zapożyczeń obcych (s. 5).

Проте за змістом монографія значно ширша і глибша порівняно з нечітко окресленим *коментар матеріалів*. Зберігши зв'язок із матеріалом ЗЛА–9 і навівши відповідні карти (у власному опрацюванні та графічному розв'язанні), автор вийшов далеко за межі первісних емпіричних свідчень атласу, опрацювавши численні додаткові джерела і виявивши альтернативні діалектні назви для відповідних понять; водночас він вийшов і поза сучасний часовий зріз, чим наповнив реальним змістом ідею двовимірності студювання діалектної лексики – у парадигмах часу і простору. До цього додаймо, що в монографії лексику досліджено як тематичну цілість, що має істотні переваги над вивченням ізольованих лексем поза їхніми зв'язками в межах лексико-тематичних об'єднань⁴. Такий комплексний аналіз уявнив деякі процеси, приховані від безпосереднього спостереження під час атомарного аналізу, зокрема «рух» назв від одного (первісного, базового) десигната до інших десигнатів, варіювання семантики аналізованих назв, напр., на картах 13–14 лексема **lytka* зі значенням 'литка' ('lydka') презентує

³ *Ogólnosłowiański atlas językowy*. Seria leksykalno-słowotwórcza, tom 9: *Człowiek*, red. nauk. J. Siatkowski, J. Waniakowa, Kraków 2009.

⁴ У *Вопроснике Общеславянского лингвистического атласа* (Москва 1965) ураховано лише базові поняття для тематичних груп лексики, а не всі можливі, до того ж з увагою до питань, на які можна було отримати зіставні відповіді в континуумі всієї Славії.

майже всі українські діалекти, значну частину польських, західнобілоруські, мікроареал у західноросійських та в окремих словенських і сербських, а зі значенням ‘стегно’ (‘udo’) – в 2 західнопольських переселенських пунктах (в 1 п. як дублет), в 1 західнобілоруському (дублет) і в 5 просторово розрізних російських (у 3 як дублетна назва), що виразно вказує на ‘литка’ як первинне і ‘стегно’ як вторинне значення цієї лексеми. Подібні номінативні пов’язання також репрезентують назви чола і скроні, ока і зіниці ока, легень і печінки тощо, щоразу демонструючи переважне використання лексеми для одного десигната і значно рідше – для другого десигната. Інша передумова динаміки семантики – це використання спільних засобів номінації для частин тіла людини і тварини. Зокрема, назви живота людини і черева тварини засвідчують ряд спільних для обох десигнатів назв із виразним розподілом на первинну і вторинну номінативну функції, що має ареально виражений характер: для східнослов’янського простору для лексеми **životъ* первинним є значення ‘живіт людини’ і вторинним ‘черево тварини’, а **brjuxo* – навпаки: первинне ‘черево тварини’ і вторинне ‘живіт людини’, проте в багатьох чеських діалектах спостережено наявність обох цих значень лексеми **brjuxo* (див. карти 15, 16). Подібну номінативну пов’язаність засвідчують інші назви цих десигнатів (**trъbuxъ*, **měxъ*, **měšina*, **kaldunъ* тощо); при цьому розподіл кількості фіксацій назв у первинній і вторинній функціях так само зберігається. Інколи про зв’язок десигнатів сигналізують спільні елементи полікомпонентних назв (як *біла печінка* ‘легені’ – *чорна печінка* ‘печінка’), що часто є ареально релевантним. Перенесення назв з одного десигната на інший серед анатомічної лексики виявилось поширеним способом номінації частин тіла, що уможливило створення спеціальних карт на розрізнення чи нейтралізацію назв пов’язаних між собою десигнатів⁵.

В авторовій інтерпретації лексики на позначення частин тіла увагу зосереджено насамперед на ареалогії та діахронії кожної лексеми. Ареальна характеристика включає докладний опис просторової поведінки кожної номінативної одиниці та її формальних видозмін. На картах відзначено типи поділу слов’янського континууму: між кількома базовими назвами, нерідко – з незначними ареалами-вкрапленнями інших дублетних чи самодостатніх одиниць; між багатьма співвідносними номінативними засобами, кожен

⁵ Так, за матеріалами *Общекарпатского диалектологического атласа* скартографовано засоби вербалізації семем, що утворюють сталу опозицію – ‘легені тварини’ і ‘печінка тварини’, що виявилось ареально релевантним. На карті уявилися ареали з різнотипною реалізацією опозиції та з нейтралізацією опозиції (П. Е. Гриценко, *Sarpato-balkanica в свете «Общекарпатского диалектологического атласа», [в:] Карпато-балканский диалектный ландшафт. Язык и культура. Памяти Галины Петровны Клепиковой*, отв. ред. А. А. Плотникова, Москва 2008, карта 1 на с. 48–49).

з яких, маючи свою територіальну віднесеність і окреслюючи ареали різної величини, зумовлює ускладнене членування картографованого простору. З огляду на те, що в ЗЛА мовних одиниць, поширених у кількох чи одному пункті, загалом виявилось багато, автор приділив їм особливу увагу. Я. Сятковський справедливо вважає, що мікроареали та поодинокі фіксовані в атласі мовні елементи можуть зберігати високий евристичний потенціал, зокрема сигналізувати про існування тепер чи в минулому діалектних зон різної величини, сприяти реконструкції редукованих (уже згаслих) ізоглос; так, зауважено:

Materiały z licznych opracowań z gęstą siatką punktów pokazują, że zasięg tych nazw jest, lub może był w przeszłości, znacznie szerszy zarówno w gwarach, jak i w językach ogólnych (s. 65).

Тому автор поставив за мету залучити до опрацювання практично весь матеріал, дотичний до аналізованого кола лексем та відповідних понять, який виявився доступним (інколи – малодоступним, представленим лише в картотеках словників різних слов'янських лінгвістичних центрів); це різноманітні словники (етимологічні, історичні, діалектні, нормативні) та загальномовні й регіональні атласи. Свідчення додаткових (з-поза ЗЛА–9) діалектних джерел використано для верифікації матеріалів, зібраних для атласу. Нерідко автор фіксує розбіжності між свідченнями ЗЛА та національних/регіональних атласів окремих слов'янських мов, зокрема зауважує та коментує навіть незначні відмінності у фонетичних записах, відтворенні акценту, наявності чи відсутності дублетних форм тощо. Внаслідок таких зіставлень скориговано географію лексем, що може сигналізувати про зміни географії мовних одиниць навіть за відносно короткий проміжок часу. Наприклад, автор зауважує:

Widocznie, w środowisku polskim wyraz *wiski* 'skroń' w stosunkowo krótkim czasie (między gromadzeniem materiału do MAGP i do OLA) wyszedł tu z użycia (s. 50).

Подібне зауваження див. на с. 55 щодо лексеми *pulsa* в польських діалектах. Про зміни просторових характеристик мовних одиниць автор висловлює свої міркування на підставі писемних пам'яток / історичних словників, оцінюючи навіть кількість посвідчень в історичних джерелах описуваних словоформ. Такі зміни просторових характеристик, формальної структури чи семантики, виявлені й проаналізовані Я. Сятковським, цінні не тільки як інструмент уточнення хронотопу лексики слов'янських діалектів, а й з огляду на важливий загальний висновок про динамізм як невід'ємну ознаку діалектного континууму, що спонукає до його постійного вивчення в польових умовах. На підставі залучених різноманітних джерел автор запропонував зміни

в оцінках географії деяких лексем порівняно з тим, як вони відтворені на картах ЗЛА; наприклад, до східнослов'янських фіксацій **jagoda* (і дериватів) 'щока' ('*policzki*') він додає надійні відповідники з польських, хорватських і сербських джерел із підкресленням часової глибини їх фіксації в цих мовах, чим підтверджує не випадковий характер їх функціонування в західно- і південнослов'янському ареалах (с. 38–39); серед назв цього самого десигната виявлено ще одну міжслов'янську ізоглосу, що так само становить неабияку цінність: лексему *jabłka* (pl. t.) 'щоки' виявлено на Кашубах і в болгарському та македонському ареалах (с. 40) унаслідок залучення нових джерел з іншими порівняно із ЗЛА–9 номінативними засобами. Приклади уточнень географії лексем, міжслов'янських ізоглосних зв'язків у цій праці непоодинокі, що суттєво підносить вагу дослідження. Автор звертає увагу на те, як корелюють між собою свідчення про лексеми в діалектах і в писемних пам'ятках, вказує на їх часову глибину в просторі відповідної мови, зауважує наявність формальних і семантичних дериватів – усе це слугує оцінці мовних одиниць як закономірних у відповідному ареалі та не випадкове їх представлення на лінгвістичних картах. Водночас дослідник наводить літературну назву, покликаючись на авторитетні лексикографічні джерела, чим дає змогу робити стосовно кожної лексеми висновок про наявність чи відсутність просторово-часової зумовленості вибору літературного стандарту з-поміж альтернативних номінативних засобів.

У дослідженні динаміки семантики лексем Я. Сятковський обмежився тематичною групою назв частин тіла, спонукаючи до наступних студій із виходом за окреслені межі цієї тематичної групи; так, для розуміння історії й географії лексем *лик*, *образ* важливими є географія лексичних репрезентантів значень 'лик святого', 'ікона' (що не було передбачено питальником ЗЛА) та їх часова стратифікація в різних слов'янських діалектах.

Діахронічну характеристику лексики автор здійснює в опорі на свідчення писемних пам'яток, використовуючи їх лексикографічне та спеціальні історико-лінгвістичні опрацювання окремих давніх текстів, часто вдаючись до рукописних картотек історичних словників. Автор ураховує відмінний характер пам'яток (сакральний – світський), що може сигналізувати про їх, імовірно, неоднаковий зв'язок з діалектним мовленням.

Зрозуміло, що між часом написання пам'ятки і часом реального виникнення (початкового етапу побутування) слова в мові може пролягати значний часовий відрізок, проте використання дат-орієнтирів за пам'ятками все ж має свою евристичну цінність. При цьому мають значення неоднакові хронологічні (бодай умовні!) характеристики тих самих слів у різних мовах, що вказує на можливу реальну неодноразовість постання (чи активізації функціонування) слова у відповідних мовах. Так, автор зазначає, що сло-

воформа **plJutja* ‘легені’ (‘рѣса’) відома в сербсько-хорватському ареалі з XV ст., чи, можливо, з XIV ст., а в територіально близькому словенському – з XVI ст., а на теренах Лужиці поширилася під впливом верхньолужицької літературної мови, у пам’ятках якої зафіксована з другої половини XVII ст., а в українському і білоруському ареалах – від XVI ст. як наслідок польського впливу (с. 224–226). Такі хронологічні характеристики супроводжують аналізовану лексику, становлячи важливий складник пізнання умов її постання (нерідко – й особливостей функціонування) не тільки як мовної одиниці окресленого топосу, а і хронотопу.

Застосовані Я. Сятковським прийоми часової характеристики лексики, відтвореної на картах ЗЛА, внаслідок залучення свідчень писемних пам’яток відрізняється від інших спроб інтерпретувати в часовій ретроспективі матеріали ЗЛА шляхом пов’язання послідовності просторового розташування ізоглос у просторі з етапами, послідовністю постання в часі ареалів відповідних явищ, або ж обмежити часові характеристики зіставленням явищ на сучасному і давньому часовому зрізах (напр., для російських діалектів – давньоруського періоду)⁶; такі дослідницькі процедури мають значно скромніший потенціал пояснення історичної долі лексики, а нерідко залишаються лише гіпотезою, не позбавленою привабливості. Я. Сятковський широко використовує свідчення етимології, що розширює можливості для пізнання процесу й джерел формування ареалів мовних одиниць⁷.

Вихід за інформаційні межі ЗЛА в монографії автор здійснив послідовно, що надає цій дослідницькій процедурі значення методологічного постулату, підводячи читача до загального висновку про те, що *навіть досконала за формою і цінна емпіричним наповненням лінгвістична карта не є кінцевим дослідницьким продуктом, а становить лише важливий етап у пізнанні певним чином упорядкованого й експлікованого матеріалу, слугує спонукою до його глибшого студіювання.*

Поєднання просторової інформації про лексеми, їх формальні й семантичні варіанти з даними діакронії (етимологія, посвідчення в писемних пам’ятках) загострюють критичне ставлення до відмінних етимологічних версій, уможливають коригування чи й відкидання деяких з них. І знову ж напрошується узагальнення, що випливає, зокрема, з досвіду роботи (етимологічної)

⁶ Див.: Т. И. Вендина, *Русские диалекты в общеславянском контексте. Лексика*, Москва 2009 (розділи *Временная характеристика русских эксклюзивов* та *Временная характеристика эксклюзивных связей русских диалектов*).

⁷ Роль етимологічного аналізу для глибшого пізнання диференціації діалектного континууму підкреслюють інші автори, зокрема: Л. В. Куркина, *К проблеме интерпретации лексических изоглосс*, [в:] *Praslovanska dialektizacija v luči etimoloških raziskav. Ob stoti obletnici rojstva akademika Franceta Bezlaja*, ured. M. Furlan, A. Šivic-Dular, Ljubljana 2012.

морфологічної підкомісії ЗЛА, на який спирається і який збагачує Я. Сятковський: *етимологія є виразно топічною*, оскільки в кожній точці мовного простору поєднуються загальні закони, тенденції розвитку слів з локальними чинниками, не поширеними в інших ареалах; тому пропонувані етимологічними словниками узагальнені моделі визначення етимонів нерідко на діалектних хронотопізованих даних можуть верифікуватися по-новому саме з урахуванням локальних чинників – власне мовних, історичних, культурних.

Аналіз матеріалу в монографії супроводжено картами (всього 20), на яких презентовано різні моделі інтерпретації мовної інформації (зосередження уваги на лексичних, словотвірних чи мотиваційних просторових опозиціях) та прийоми картографічної візуалізації⁸; інколи назвам одного десигната присвячено кілька карт, наприклад, для поняття ‘чоловічок ока’ (‘*żrenica*’) подано номінативну (№ 5) і мотиваційну (№ 6) карти, які виконано в різних картографічних техніках. Зауважимо, що, навівши з різних джерел матеріали цього семантичного поля, автор спонукає до наступних картографічних експериментів: засвідчені в різних слов’янських діалектах словоформи із сполукою *zdr* як альтернатива до сполуки *zr* у численних похідних від **zrěti/*zdrěti* ‘дивитися’ заохочують до спеціального картографічного представлення та інтерпретації словоформ зі сполукою *zdr*.

Та обставина, що серед назв частин тіла у слов’янських діалектах виявлено лексику різної генези, зумовила докладний аналіз запозичень з різних мов та їх просторового розміщення в континуумі. Уже стало традицією в кожному томі лексико-словотвірної серії ЗЛА вміщувати спеціальні карти із синтезом інформації про запозичення (в ЗЛА–9 це карти 1–4, на яких наведено результати німецьких, романських, грецьких, угорських, албанських, литовських, турецьких, татарських та карело-фінських лексичних впливів; карти та узагальнені коментарі підготували Я. Сятковський та Д. Рембішевська⁹). В монографії Я. Сятковський, розмежувавши зовнішньослов’янські та міжслов’янські впливи, подав лише найважливіші теоретичні узагальнення, що стосуються просторової характеристики запозичень (виявлено передбачувані тенденції розміщення в континуумі),

⁸ Різноманітність технік картографування демонструє також ЗЛА–9, де мовну інформацію представлено за допомогою геометричних фігур, залитих чи заштрихованих площин, а також комбінуванням цих графічних засобів, що підпорядковано досягненню увиразнення просторової диференціації континууму. Автори ЗЛА, а серед них і Я. Сятковський, синтезують картографічний досвід різних слов’янських атласів, насамперед лужицького і чеського, в яких використано комбіновану графіку карт, зокрема техніку площин і написів.

⁹ Див. також: J. Siatkowski, D. K. Rembiszevska, *Wpływ obce w IX tomie OLA*, [в:] *Діалектологічні студії. 9: Запозичення та інтерференція*, відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей, Львів 2010.

їх кількості (загалом незначна кількість, особливо порівняно з іншими тематичними групами, зокрема назвами професій) та семантичних особливостей (серед запозичень чимало аугментативів та пейоративів).

Важливим результатом опрацювань Я. Сятковського є оцінка причин динаміки лексики діалектів упродовж тривалого часу, що виявляється, як показує автор, у: а) появі нових чи втраті давніше поширених лексем; б) зміні формальної структури номінативних одиниць; в) зміні значень; г) зміні просторових характеристик, зокрема частотності виявлення в континуумі.

Рецензована книга професора Я. Сятковського становить цінне осягнення інтерпретативної лінгвогеографії; сьогодні цей напрям мовознавства не вичерпується появою нових атласів, укладанням карт, а позначений поважними (хоча й нечисленними) спробами осмислити причини, умови, часові параметри діалектотворчих процесів, динаміку тих різнопланових мовних одиниць, які представлені на лінгвістичних картах. У цьому заглибленні автора в пояснення, а не обмеження експлікацією діалектного матеріалу, полягає незаперечна методологічна цінність монографії Я. Сятковського.

Просторова та генетично-історична інтерпретація лексики слов'янських діалектів, здійснена Я. Сятковським, матиме, на наше переконання, успіх та увагу славістів. І це тому, що студія спирається на великий автентичний і зіставний матеріал з усього континууму Славії, на інші надійні джерела, обсяг яких вражає; тому, що запропоновані оцінки й міркування мають притягальну силу завдяки глибині і переконливості нових історичних та етимологічних інтерпретацій лексики, численним уточненням її географії та експлікації не зауважених раніше міжслов'янських ізоглос, новому поясненню причин та умов динамічних процесів у царині словникового складу і семантики; тому, що використана методика опрацювання за формою є класичною й результативною.

Висновки й оцінки автора рецензованого дослідження сьогодні не мають сутнісних застережень чи поважного опонування; зате праця як багатоплановий цілісний науковий проект обов'язково матиме послідовників, які прагнутимуть перевірити запропоновані автором інтерпретації, доповнити його побудови новими діалектними чи історичними свідченнями¹⁰.

Зрештою, саме цього прагнув професор Януш Сятковський, не раз зауважуючи, що для остаточних рішень щодо окремих слів, словоформ чи значень лексем наявного матеріалу не вистачає...

Павло Гриценко

¹⁰ Можливість доповнення рецензованої монографії Я. Сятковського новими діалектними свідченнями надає не зауважена автором праця: *Slovenski lingvistični atlas*, t. 1: *Človek (telo, boleznj, družina)*. 1.1. *Atlas*, 1.2. *Komentarji*, ured. J. Škofič, Ljubljana 2011.